

І. Д. Пасічник

МИСЛЕННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЇ

У статті коротко охарактеризовано поняття «геніальність», «обдарованість», «творчість», «креативність» та «творче мислення» з тим, щоб ілюстративно продемонструвати ведучу роль мислительної діяльності в їх функціонуванні. Розглянуто мислення як багатофункціональну складову свідомості індивіда. Також у роботі змістовно проаналізовано наукової підходи до вивчення мислення, його видів та операціональних та процесуальних особливостей.

Ключові слова: мислення, геніальність, обдарованість, творчість, креативність, творче мислення, пізнання, свідомість, мисленнєві дії та операції.

В статье кратко охарактеризованы понятия «гениальность», «одаренность», «творчество», «креативность» и «творческое мышление» с тем, чтобы иллюстративно продемонстрировать ведущую роль мыслительной деятельности в их функционировании. Рассмотрено мышление как многофункциональную составляющую сознания индивида. Также в работе содержательно проанализированы научные подходы к изучению мышления, его виды, операциональные и процессуальные особенности.

Ключевые слова: мышление, гениальность, одаренность, творчество, креативность, творческое мышление, познание, сознание, мыслительные действия и операции.

The article summarizes the concept of «genius», «giftedness», «creation», «creativity» and «creative thinking» in order to exemplarily demonstrate the leading role of intellectual activity in their functioning. Further, the author profoundly examines thinking as a multifunctional component of consciousness of an individual. Also a substantive analysis of scientific approaches to the study of thinking, its types, to operational and procedural features was presented in the work.

Keywords: thinking, genius, giftedness, creation, creativity, creative thinking, cognition, consciousness, mental actions and operations.

Загалом, мислення є складною багатофакторною структурою. Залежно від рівня узагальнення інформації, засобів, що використовуються для цього, новизни отриманих результатів, ступеня інтелектуальної активності вчені виокремлюють декілька видів і способів мислення. Формулюючи цю психологічну категорію, розмежуємо її з такими суміжними та взаємопов'язаними поняттями, як геніальність, обдарованість, творчість, креативність та творче мислення, оскільки розуміння цих характеристик допоможе нам повніше осягнути суть означеного питання.

Так, геніальність – це найвищий рівень розвитку здібностей (як загальних, інтелектуальних, так і спеціальних); результати діяльності особистості, які є основним досягненням людства на певних етапах розвитку суспільства.

Обдарованість розуміється як наявність у людини задатків до розвитку здібностей, що дозволяють їй успішно освоювати види діяльності, пов'язані з відповідними здібностями. Обдарованими є ті діти, в яких виявляються ті чи інші форми загальної чи спеціальної обдарованості. Обдарованість визначається не тільки вродженими задатками, але й великою мірою залежить від навколишнього середовища та специфіки діяльності.

Творчість – це діяльність людини, спрямована на створення нових матеріальних та духовних цінностей, в якій суттєве значення належить уяві, інтуїції, неусвідомленим компонентам розумової активності, а також потребі особистості в самоактуалізації. Творчість у своєму функціонуванні комбінує когнітивні, емоційні та вольові аспекти, має процесуальний та особистісний аспект. Продукт творчості є результатом найвищої концентрації духовних сил, яку К. Станіславський позначив терміном «надсвідомість». Залежність науково-технічного прогресу від творчого процесу призводить до спроб його комп'ютерного моделювання в межах розвитку сучасних комп'ютерних технологій.

Креативність означає здатність до творчості, розуміється як потенціал, внутрішній ресурс людини, що виявляється в мисленні, спілкуванні, почуттях, окремих видах діяльності, визначається сприйнятливістю до нових ідей. Основна відмінність поняття креативності від поняття творчості полягає в тому, що креативність розглядається як певний специфічний стиль діяльності, в той час як творчість сама по собі є діяльністю. Креативність частіше, ніж творчість, пов'язують із когнітивними процесами; вона може бути зафіксованою об'єктивними методами. На сьогодні існують достатньо, надійні тести, які дозволяють визначити різні види креативності та її параметри. Про творчість ми цього сказати не можемо. Її неоднозначність та інколи ефемерність заважає виробити більш-менш об'єктивні критерії для її виміру, а ті системи оцінювання, які створені, до сьогодні містять велику частку суб'єктивності. У

дітей часто простежуються високі показники креативності, що, однак, не гарантує в майбутньому їх творчих досягнень, а тільки збільшує вірогідність їх появи за умови оволодіння необхідними творчими навичками та наявності високої творчої мотивації.

У психологічній науці, а також у логіці та філософії, виходячи з найновіших досліджень в цих галузях, прийнято чітко розрізняти особистісну креативність та особистісну творчість. Якщо внутрішні передумови, особливості когнітивної сфери та психологічні задатки забезпечують особистісну креативність та активність у пошуковій діяльності, то творча людина – та, що реалізує свій креативний потенціал. Отож, креативність є умовою творчої активності особистості.

Ми зупинилися на короткій характеристиці означених понять з тим, щоб ілюстративно продемонструвати ведучу роль мислительної діяльності в їх функціонуванні.

Тепер розглянемо мислення більш детально як категорію психологічну.

Традиційна психологія інтерпретує мислення як психічний процес завдяки якому в мозку людини відбувається узагальненість і опосередкованість відображення, при цьому відображаються не лише самі предмети, явища, властивості, а відображаються зв'язок і відношення між ними. Фактично це відображення можемо назвати понятійним, а отже, найскладнішою формою пізнання світу. У мисленнєвому процесі, на відміну від чуттєвого пізнання, за допомогою опосередкованих систем засобів (мислительні операції, мова, мовлення, простіші психічні процеси, знання, уявлення тощо) відбувається узагальнена процедура виділення суттєвих ознак і відношень у певні логічні структури, які, своєю чергою, семантуються в поняття.

Очевидно, що мислення оперує не тільки на рівні відчуттів та сприймань, але і на пам'яттєвих процесах (запам'ятовування, збереження, відтворення) на уявленнях і звичайно на емоціях. Однак ми спеціально наголосили, що мислення як опосередкований і узагальнений процес розглядає традиційна психологія. До речі, так його трактує традиційна філософія, логіка і фізіологія. Сучасна психологічна наука принципово намагається виділити в мисленні саме психологічний аспект, абстрагуючи його від теоретико-пізнавального та логічного.

Свого часу на виокремленні психологічних аспектів мислення наголошували такі корифеї психологічної науки, як Л. С. Вигодський, О. М. Леонт'єв, Г. С. Костюк, С. Л. Рубінштейн, О. К. Тихоміров, О. В. Скрипченко тощо. Вони виділяли такі узагальнюючі положення щодо психологічної інтерпретації мислення:

Мислення є багатофункціональним, і кожна з цих функцій має досліджувати відповідна наука, але для психології є спеціальний аспект вивчення мислення.

Мислення є психічним процесом, а отже, проявляється в часі, просторі та динаміці.

Мислення є не тільки процесуальним, але й діяльнісним (орієнтувальньо-діяльнісним) (П. Я. Гальперін) і має розглядатися у взаємозв'язку цих двох підходів.

Мислення суб'єктивне, як і вся психіка людини, а також орієнтувальне. І якщо теоретико-пізнавальний і логіко-філософський аналіз дозволяє абстрагуватися від суб'єкта мислення (і це необхідно), то на рівні психології абстрагування від суб'єкта мислення втрачає свій психологічний зміст, адже мислить особистість, індивід, індивідуальність, людина, і саме вони і пізнають завдяки цьому навколишній світ і змінюють активно його. Це є своєрідне ядро інтелектуально-творчого потенціалу особистості, його динамічна складова.

Мислення тісно об'єднує всі психічні процеси в єдиний алгоритм, який ми по праву називаємо інтелектом. Саме інтелект дає здатність людині сконструювати особистісну парадигму світу, що, своєю чергою, відображає її суб'єктивне творення навколишньої дійсності, реорганізувати та розвивати свій індивідуальний особистісний досвід, що проявляється в особистісній взаємодії з навколишнім світом. Таким чином, мислення – це процесуально-пізнавальна діяльність, яка диференціюється залежно від видів, рівнів та характеру узагальнення, а також від динамічних характеристик самого суб'єкта, проблемності новизни та засобів відображення. Характерним в мисленні є те, і це на нашу думку найважливіше, що цей процес не є запрограмованим на суб'єктивному рівні, а в процесуальному прояві детермінація мислення динамізується, реалізується, твориться під час мислення, тому сама процедура мислення теж є процесом. Мислення як процес реалізується завдяки мислительним діям та операціям. Оперування об'єктами, предметами та їх властивостями – це оперування образами, уявленнями, поняттями. Зрозуміло, що всі ці уявлення, образи, поняття оформлені в певній мовленнєвій категорії, адже суб'єкт не оперує безпосередньо предметами та об'єктами і не вносить у них реальних предметних змін, а відображає їх ідеально, завдяки діяльності мозку.

Процес формування мисленнєвих дій, а вони є генезисом розумових дій, відбувається на основі взаємопереходів реальних, зовнішніх дій (П. Я. Гальперін) у внутрішні ідеальні й навпаки. Ці процеси відбуваються шляхом інтеріоризації та екстеріоризації. Опишемо один із варіантів формування розумових дій (поетапне формування) за П. Я. Гальперінім. Перша дія – це оперування з реальними предметами (зовнішня дія), поступово матеріальні предмети замінюються на символи матеріалізовані, а надалі про-

грамуються у вербальні знаки. Цікаво, що і сама вербалізація також проходить поетапно (говоріння, проговорювання вголос, проговорювання подумки, перехід до внутрішнього мовлення). Завдяки поетапній інтеріоризації дії набувають внутрішнього, розумового, мисленнєвого характеру, стають узагальненими, а отже, поступово переносяться з одного матеріалу на інший, з часом набирають згорнутого характеру і стають автоматизованими. Між мисленнєвими діями й операціями існують постійні взаємопереходи, а саме з ускладненням діяльності операції набирають форми дії і з автоматизмом дії стають операціями. Загальноприйнято вважати, що мисленнєва задача розв'язується з допомогою мисленнєвих операцій, таких як: аналіз, синтез, абстрагування, конкретизація, порівняння, узагальнення, класифікація і систематизація. Дехто вважає, що пізнання розпочинається з порівняння, однак найсуттєвіші ознаки все-таки визначаються з допомогою попереднього аналізу й синтезу. Аналіз передбачає синтез і, навпаки, синтез передбачає аналіз. Саме ця єдність і взаємозв'язок дали підстави С. Л. Рубінштейну ввести поняття «аналітико-синтетична діяльність мислення», або «аналіз через синтез», завдяки чому виникає можливість ввійти в розуміння глибини предмета або явища, зрозуміти його усі характеристики, розкрити взаємозв'язки та синтезувати ці взаємозв'язки з метою подальшого пізнання їх сутності. Л. С. Рубінштейн зазначає, що «правильний аналіз будь-якого цілого завжди є аналізом не тільки частин, елементів, властивостей, а й їхніх зв'язків або відношень. Тому він веде не до розриву цілого, а до його перетворення. Але це перетворення цілого, нове співвідношення виділених аналізом компонентів цілого і є синтез. Отже, і аналіз, і синтез дають пізнання елементів і частин, властивостей предметів та явищ у їхньому взаємозв'язку. Геніальність Л. С. Рубінштейна в тому, що він продемонстрував нерозривність, нерозчленованість, єдність процесу пізнання через аналіз і синтез, а отже, реалізацію мисленнєвої процедури через вичерпний зміст з об'єкта пізнання. Гносеологія демонструє невичерпність і нескінченність об'єкта пізнання, однак сам процес стає реальним і осмисленим, а також поглиблено пізнаним і зрозумілим завдяки саме мислительним операціям і зокрема аналізу та синтезу. Свого часу теорія Л. С. Рубінштейна була революційною у психології мислення як реального процесу, що реалізується суб'єктом пізнання.

Однак бурхливий розвиток психології мислення, особливо у 20-ті роки дає нове розуміння, нові підходи, нове тлумачення цього психічного процесу, зокрема як динамічного явища породження смислів, цілей, оцінок, мотивів, потреб, особистісних можливостей.

Мислення завжди було предметом дискусій, завдяки чому у психології розвинулись різноманітні школи (напрями). Зупинимся спочатку на традиційних школах. Асоціативний (асоціанізм) напрям передбачає принцип асоціації, тобто тимчасових нервових зв'язків (за схожістю, подібністю, контрастом, часовою та просторовою близькістю, за причинністю, за властивістю, за словесно-логічною спрямованістю тощо), які розглядаються як некеровані зв'язки уявлень-образів, і саме це є єдино реальним мислительним процесом. Мислительний процес розглядається асоціаністами як процес накопичення асоціацій, а саме мислення тлумачиться як образне. Представники цього напрямку звели мислення до репродукування ідей, а тому цей напрям ще називають теорією репродуктивного мислення. Природньо, що заперечувати категорично теорію асоціаністів не варто, але і вважати її ключовою щодо всієї різноманітності психічної діяльності людини було б неправильно.

Психологи Вюрцбурзької школи (О. Кюльне) досліджували мислення як внутрішню дію (акт), але саме дослідження зводилося до самоспостереження, інтроспекції, бачення відношень, характеру відчуттів. На противагу асоціаністам представники Вюрцбурзької школи заперечували мислення як оперування образами, проте стверджували, що це оперування категоріями. Позитивним у названому напрямі є те, що мислення вперше почали розглядати як процес розв'язування задач, при цьому виділялися два основні компоненти задач: «детермінуюча тенденція та уявлення про мету». Завдяки цим компонентам мислення набуває цілеспрямованого, систематизованого характеру. Варто зазначити про найбільш яскравого представника цієї школи, а саме О. Зельца, який розглядав мислення як реалізацію інтелектуальних операцій.

У процесі розв'язування задачі створюється проблемний комплекс і саме в ньому вичленяється відома, роль невідомого та шуканого, система взаємовідношень між ними, а незавершеність цього комплексу і є, на думку О. Зельца, проблемністю. Завдяки саме О. Зельцу у психології мислення з'явилося поняття антиципації, тобто своєрідного передбачення, а точніше передчуття, уявлення про те, що шукається завдяки своєрідному відношенню до все відомого.

Представники гештальтпсихології пішли далі від представників Вюрцбурзької школи і досліджували процес розв'язування задач як переструктурування проблемної ситуації, у зв'язку з чим предмети проявляють інші, нові властивості, зв'язки, сторони відношення.

Гештальт – це своєрідне цілісне утворення, що передбачає конкретизовані дії та кроки суб'єкта.

Біхевіоризм, або ще його називають психологією поведінки, звів мислення до особливої поведінкової сфери і не оцінював мислення як процес. Розвиваючи теорію біхевіоризму, його представники поряд з основним компонентом цієї теорії, а саме «стимул-реакція», ввели проміжну змінну «пізнавальна активність особистості як суб'єкта поведінки».

Психоаналіз, на відміну від біхевіористів, першочергово у мисленні виокремив боротьбу мотивів та проблеми, що пов'язані з цією боротьбою. Сновидіння трактувалися представниками цієї школи як специфічний вид образного мислення, що мимовільно динамізується уві сні. Пізніше до названої школи почали зараховувати і концепцію аутистичного мислення, що демонструє відхід від реальності, перевагу ефективних потреб у мотиваційній сфері мислення.

Зрозуміло, що аналізуючи різноманіття шкіл, які досліджували мислення, на чільне місце варто поставити теорію інтелекту Ж. Піаже. Названа теорія включає два аспекти: науку про функцію інтелекту й науку про певні етапи інтелекту. Функціональні інваріанти, або головні функції, це адаптація та організація. Асиміляція й акомодация – це ті складові, які ілюструють адаптацію. Асиміляція – це відображення суб'єктом в об'єкті пізнання його відповідних характеристик. Якщо не об'єктивний світ ставить до суб'єкта пізнання певні вимоги, то суб'єкт пристосовується до них, і це буде акомодация. Зміна суб'єкта пізнання відбувається в процесі накопичення індивідуального досвіду та в процесі самої пізнавальної активності.

Видатний швейцарський вчений Ж. Ж. Піаже, досліджуючи накопичення індивідуального досвіду, ввів нове поняття, яке характеризує цей досвід, а саме – пізнавальна структура. Акти поведінки, що взаємодіють між собою і створюють схеми послідовності, Піаже охарактеризував як пізнавальні структури, при цьому і акомодация, і асиміляція перебувають у стані незбалансованої або збалансованої рівноваги. Досліджуючи стадії розвитку інтелекту, Піаже вводить такі стадії, як сенсомоторний інтелект (від 0 до 2 років), мислення доопераційне (від 2 до 10 років), конкретні операції (від 7–8 до 11–12 років), і закінчується ця своєрідна інтелектуальна періодизація станом формальних операцій. Ступінь розвитку інтелекту потрібно розуміти, згідно з Піаже, як ступінь розвиненості системи операцій. Під операціями, відповідно до Піаже, варто розуміти внутрішню дію, генетичним першоджерелом якої є зовнішня, опредмечена дія. Однак у процесі засвоєння зовнішня предметна дія набуває згорнутого, автоматизованого характеру і лише тоді оперує не реальними предметами, а їх образами, символами, знаками. Сучасна психологічна наука дає різноманітні трактування мислення, як психічного процесу, що приводить до думки про варіативність і неоднорідність названого феномену. Традиційно всі психологи першопочатково виділяють мислення за формою: практично або наочно-дійове, наочно-образне, або просто образне і словесно-логічне, ще його називають і теоретичним, і дискурсивним, і вербальним, і поняттєвим тощо.

І філогенетично, і онтогенетично названі види мислення розвиваються у запропонованій послідовності. Коли безпосередньо, в процесі діяльності, розв'язується та чи інша мисленнєва задача, то це буде наочно-дійове мислення. Тобто, коли розумова діяльність ще оперує предметами в реальному світі (предметно-практична), це і буде початковий розвиток мислення людини, і саме це є початком мислительної діяльності дитини людини. У цей період дитина починає оволодівати предметною діяльністю, це є зовнішні дійові спроби засвоєння відношень між предметами, визначити вплив одного предмета на інший, привласнюються засоби використання та маніпулювання з предметами. Набуває особливої ваги оволодіння опосередкованими діями із застосуванням знарядь, засобів, предметів. У процесі повторення практичних дій накопичується досвід оперування цими діями і вже відповідає потреба оперувати предметами, а з'являється інший, більш високий рівень мислення – оперування образами. Цей складний процес переходу від маніпулювання предметами до мисленнєвих операцій називають інтеріоризацією. Саме завдяки інтеріоризації з'являється новий вид мислення – наочно-образне. Таким чином, у мисленні дитини виникає одна з найважливіших фінацій – функція знаку, коли певні дії та речі використовуються у процесі визначення інших дій та речей, тобто є їхніми заміниками.

Дослідження Т. Косми, Л. А. Венгера, показали, що дитина першопочатково користується заміниками дій та предметів і таким чином усвідомлює зв'язок між позначеннями і їх реальними характеристиками. Як у молодших школярів, так і в дошкільників наочно-образне мислення є безпосереднім і завжди опирається на їх сприймання. Вони не абстрагуються від суттєвих ознак предмета, і саме це становить відомий в науці феномен Піаже. Так, якщо на очах у дитини поставити однакової за об'ємом, але різні за розміром посудини, то на мислення дитини впливатиме не об'єм, а розмір, а отже, відповідно відобразатиметься поняття «більше-менше». Дитина в певному віковому періоді не може лише з допомогою наочних образів діяти правильних висновків та узагальнити. В системі інтелекту дорослої людини образне мислення включається в послідовність вербального та наочно-дійового, і саме це дає можливість успішно реалізувати ту чи іншу діяльність. Образ завжди пов'язаний з пам'яттю, він є різноманітним, аніж логалізоване пізнання, сконцентроване в понятті, в ньому зафіксовані певні почуття та емоції, без яких неможливо виконувати скажімо мистецьку, музичну діяльність тощо. Фактично образне мислення здійснює зміну образів уявлень, перетворює їх через специфічні зв'язки дійсності. Досить ґрунтовно у психології досліджено візуальне мислення, що асоціюється з візуальними, зоровими образами. Однак основним видом мислення дорослої людини вважається словесно-логічне. Цей вид мислення передбачає оперування поняттями, логічними конструкціями, судженнями, умовиводами і, звичайно, мовними засобами. Теоретичне мислення починає розвиватися в підлітковому віці, однак за умови спеціального навчання, щоб уникнути його формування

в псевдопоняттях. Хоча психологи підкреслюють переваги вербального мислення дорослої людини, пояснюючи це наявністю вербальної культури тобто книги, преса, вербальна комунікація, однак все частіше і частіше зазначається вплив комп'ютерної техніки на мислительну діяльність, де вербальні характеристики набувають іншої спрямованості, іншого характеру, іншої знаковості тощо. Немає сумніву, що людина оперує поняттями з допомогою слова, вона встановлює зв'язки, загальні закономірності створює узагальнені поняття, але не завжди слово може передати багатство музичного образу, символічного мистецтва тощо.

У психологічній науці часто має місце дихотомічна, парна класифікація видів мислення. Так, психолог В. В. Давидов розрізняє емпіричне і теоретичне мислення. В основі цих видів лежать відповідні узагальнення й абстракції. Емпіричне узагальнення – це не просто порівняння окремих властивостей та якостей предметів і явищ, але й виділення при цьому схожих, однакових, формально-загальних ознак, що ритмічно повторюються. Формально-загальні ознаки ототожнюються з суттєвими, абстрагуються від інших (несуттєвих) ознак і проєктуються в слово, тобто у вербальний образ. Такий шлях мислительної діяльності призводить до емпіричних понять, у яких фіксуються емпіричні значення, але вони не відображають сутності предметів і явищ. Емпіричне мислення виділяє родо-видові зв'язки предметів і об'єднує їх у різноманітні класи та категорії, і це є головна його функція. З метою виявлення внутрішньої єдності цілого в процесі аналізу певної цілісної системи застосовують теоретичне, змістовне абстрагування та узагальнення. На основі теоретичного узагальнення й абстрагування формуються теоретичні поняття, з допомогою яких відображаються об'єкти та засоби мисленнєвої побудови, відтворюється цілісна їх система. З допомогою змістовного мислення відображаються опосередковано не тільки зовнішні схожості або відмінності предметів та явищ, але й розкривається їх внутрішня сутність.

Планування, змістовна рефлексія і теоретичний аналіз – це ці складові, які були виділені в теоретичному мисленні у психологічних дослідженнях В. В. Давидова. Саме теоретичний аналіз дає змогу абстрагуватися від зовнішніх несуттєвих особливостей предметів та явищ і виділити внутрішню найсуттєвішу основу властивостей цих предметів і явищ. У навчальній діяльності необхідно навчитися знаходити загальні принципи (алгоритми) побудови задач і загальні способи їх розв'язання. Ці узагальнені принципи формуються на прикладі 1–2 задач і потім переносяться на цілий клас таких задач. Власні дії та пошук їх змістовних засад забезпечує змістовна рефлексія, саме вона допомагає людині в пошуку та мисленнєвому аналізі власних дій, при цьому зважаються засоби та способи, що відповідають умовам задачі й особливостям її структури.

Мисленний план дій (або його називають внутрішнім), мисленне експериментування і планування проявляється у здатності подумки проводити пошук, будувати систему дій, що відповідають оптимальним діям і умовам задач. Планування, без використання зовнішніх умов, забезпечує мисленнєву зміну умов завдання, щоб виявити суттєві відношення, шляхи досягнення мети, співвідношення кінцевих і проміжних результатів та цілей, на відміну від емпіричного мислення, де здійснюється лише покрокове планування, та перевіряється методом спроб і помилок. У психології розрізняють також теоретичний і практичний інтелект, або практичне і теоретичне мислення. Відповідно до типу розв'язуваних задач та відповідних структурних і динамічних особливостей і виділяють названі види мислення. Зрозуміло, що практичне мислення – це розв'язування практичних задач, або практичних ситуацій. Складання схем, проєктів, планів, формулювання мети, тобто реальне перетворювання дійсності, – все це забезпечується практичним мисленням, тобто це є мисленнєвий акт, завдяки якому відбувається практично-ефективний результат.

Особливим типом практичного мислення є оперативне мислення, яке притаманне операторам великих систем управління, що працюють в екстремальних напружених умовах. Оперативне мислення допомагає розв'язати практичні задачі на базі моделювання оператором об'єктів діяльності, на основі чого формується модель наступного плану дій і завдяки чому досягається мета. В оперативному мисленні чітко детерміновані такі характеристики, як часові рамки, прийняття рішення і його виконання, єдність процесів сприймання і осмислення ситуації тощо. Зрозуміло, що оперативне мислення вимагає інтенсивного за величиною емоційно-вольового напруження, яке пов'язане з переживанням відповідальності за рішення, що приймається. Особливою характеристикою оперативного мислення є надзвичайно велика кількість і значущість операцій декодування, що значною мірою притаманне і практичному мисленню. Оператор працює, як правило, з закодованою, закритою інформацією, він не може сприймати безпосередньо стан системи, що підлягає управлінню, адже вся інформація надходить у вигляді інформаційної моделі і все це вимагає великої мисленнєвої активності оператора. Якщо інтелект оператора, умовно, пов'язаний з вольовими зусиллями, то саногенне та патогенне мислення пов'язане з емоціями та переживаннями. Мисленнєва регуляція емоцій та почуттів, активний вплив на ефективну сферу людини здійснюють названі види мислення. Деякі психологи (Ю. М. Орлов) вважають, що емоції є продуктом розуму, а отже, від розумової поведінки залежить вплив негативних емоцій на психіку, вважаючи, що емоція є згубною і стресогенною, якщо вона опановує людину і керує її поведінкою. Ймовірність виникнення психічних розладів, посилення стресу, напруженості може посилюватися і підвищуватися під час патогенного мислення, адже його змістом є думки, роздуми,

всі уявлення, пов'язані з образою, заздрістю, соромом, страхом, ревнощами, невдачою та іншими негативними емоційними переживаннями особистості. Потрібно враховувати, що патогенне мислення проявляється при абсолютній свободі уяви, відсутності гальмівних механізмів над перебігом думок та образів, відсутності рефлексивного аналізу власного мислення і неусвідомленості таких операцій розуму, які породжують емоцію. Патогенне мислення може бути в межах норми, але може проявити певні характеристики, що породжують розлади психіки і є свідченням патологічних відхилень.

Саногенне мислення як обернене до патогенного сприяє подоланню негативних емоцій і допомагає психічному оздоровленню людини. У процесі цього мислення відбувається своєрідна рефлексія відокремлення власних переживань від себе, спостереження за ними, відбувається активний зв'язок особистості зі світом образів, планування ситуацій, виокремлення стресових ситуацій на тлі спокою і концентрації уваги. Аналіз мисленням природи страху, сорому, образи тощо, своїх психічних станів в цілому, розвиток психічної культури людини – це і є основні характеристики саногенного мислення.

Названий тип мислення є важливою складовою інтелекту людини та відіграє важливу роль у вирішенні внутрішніх, власних особистісних проблем. На нашу думку, саногенне мислення є одним із підвидів більш широкого поняття, а саме позитивного мислення (М. Мольц).

Постійне підкріплення і підтримка позитивного образу «Я» внаслідок успішних вчинків, життєвих успіхів, дає можливість не руйнації власного «Я» в разі невдачі або якихось помилок у поведінці, діяльності, житті, а навпаки, відбувається узгодження всіх наших дій, почуттів і вчинків із позитивним відображенням. Згідно з принципами позитивного мислення, людина завжди здатна змінити уявлення про себе, сконструювати цілісний, позитивний «Я»-образ, з метою приведення життєвих проблем до цього образу. Тоді психотравмуючі проблеми, узгоджуючись з образом, розв'язуються легко без усвідомлення великих зусиль. Однак без творчого механізму, без творчого мислення, творчої уяви неможливо створити й підтримати позитивний образ власного «Я».

У ході мисленнєвої діяльності створюється її продукт, який за ступенем новизни відносно вихідних знань суб'єкта розрізняють як продуктивне (творче) і репродуктивне мислення. Зрозуміло, що творче мислення з творчою уявою є основою людської творчої діяльності, джерелом інновації у всій різноманітності цієї діяльності, адже продукт людської діяльності у своїх якісній визначеності завжди двозначний: з одного боку, він виступає носієм певної природної якості в певній системі матеріальних об'єктів, з іншого – виступає носієм специфічної якості самої діяльності, що проявляється в деякій системі суспільних відносин.

Існує думка, що будь-яке мислення є продуктивним, творчим процесом, який завжди відкриває і прогнозує щось суттєво нове. Такої думки дотримується, зокрема, А. В. Брушлінський. Його обґрунтування пов'язане з розумінням функції психічного як відображення безперервних змін зовнішнього світу, які неможливо заздалегідь і цілком передбачити. Якщо творче мислення (як компонент творчої діяльності) характеризується створенням суб'єктивно нового продукту (ідей, вирішень задач, підходів до проблемних ситуацій у суспільних стосунках, у вмінні спілкуватися з іншими, в експериментуванні, в будь-якій сфері знання, науки, мистецтва), що супроводжується появою особистісних новоутворень, то креативне мислення – це здатність «думати по-новому», потенціал творчого мислення, його характеристика, що за своєю суттю є специфічним стилем мислення, описує його індивідуальні особливості, визначає характер творчого процесу. Цей вид мислення є в основі вміння аналізувати проблеми, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, робити пропозиції прогноуючого характеру, виявляти та формулювати суперечності тощо. Для повноти визначення креативне мислення протиставляється адаптивному та асоціюється з виникненням ідеї. Тоді як власне втілення ідеї – це вже завдання творчого мислення. У поняття «креативне мислення» входить вміння знаходити оригінальні, вільні від стереотипів вирішення різноманітних задач, досягати результату з найменшими енерговитратами та більшою радістю, розуміти «множинність» першопричин і наслідків ситуацій, вчинків і рішень. У креативному мисленні взаємодіють такі процеси, як комбінування, аналогізування, виявлення нових зв'язків та перенесення функцій з одного об'єкта на інший. Особистість з таким стилем мислення не тільки готова до змін у технологіях, але й, навпаки, розглядає їх як можливість отримати життєво необхідне моральне задоволення від вирішення інтелектуальних завдань, що виникають. Креативне мислення позбавлене однозначності, визначеності щодо результату самого процесу, йому притаманна варіативність, комбінаторність, імпровізація, ігрове розширення.

Нарешті, дослідження на межі психології й психіатрії, необхідність вирішення психотерапевтичних проблем, якими, на жаль, так насичене сучасне життя, дали поштовх до ще одного поділу видів мислення на реалістичне й аутичне. Перше спрямоване на зовнішній світ, відображає його й керується його реальними законами, а друге майже не залежить від дійсності, логічних законів і керується не ними, а бажаннями людини, або, інакше, її афективними потребами. Під афективними потребами розуміють звичайно прагнення людини отримувати насолоду й уникати неприємних переживань. Ослаблення логічного мислення приводить до переваги аутичного, з іншого боку, аутичне мислення в дитини є природним, а логічне, як уже зазначалося, набувається завдяки досвідові.

Що таке мислення з конкретно-психологічного боку, тобто в плані його виявлення, діагностики,

розвитку і тренінгу? На це питання можна відповісти однозначно: мислення – це процес розв’язування задач. Таке трактування спирається на основні здобутки прикладних досліджень мислення.

Як у теоретичному, так і в практичному мисленні задача визріває з проблемної ситуації. Виявлення проблемної ситуації, перехід її у сформульовану проблему й далі – в задачу – процес неоднозначний і непрямолінійний.

Сучасні підходи до окресленої нами проблеми свідчать – якщо психологічна структура мислення розкриває на базі психологічної структури свідомості процес формування ще однієї вищої психічної функції – мислення, то гносеологічна його структура окреслює лише сферу функціональних зв’язків мислення в системі свідомості, тобто сферу зовнішню щодо мислення як такого, а тому закономірно, що внутрішня форма мислення у зовнішньому його прояві до себе самого уявляється як щось недосяжне, позатеоретичне та водночас – безпосередньо дане інтуїцією.

Перетворення об’єкта свідомості в предмет мислення має у своїй основі складну взаємодію зовнішньої, предметно-знаряддевої і внутрішньої, духовної, психічної, ідеальної сторін діяльності людини.

Поєднання операціональних характеристик протилежних сторін діяльності є необхідною і достатньою умовою перетворення гетерогенних комплексних зв’язків образів-значень у гомогенні понятійні зв’язки значення-конструкти. Образність виокремлюється з предмета мислення, однак психологічно достовірний образ залишається фоном і носієм конструкту для свідомості. Отже, фоном і конструктом для мислення стає розуміння-смысл. Саме це і визначає сферу функціональних зв’язків мислення в системі свідомості, коли неповнота пізнавального акту замінюється повнотою акту розуміння. Як вже зазначалося, мислення реалізує пізнавальну функцію особистості. Сфера її визначення в мисленні збігається з процесом перетворення значення в поняття. Сфера існування пізнавальної функції задається процесом перетворення поняття в знання, а цьому повністю відповідає така наукова структура, як раціональність. Сфера раціонального в мисленні утворюється накладанням проєкцій психологічної і логічної структур. В одній проєкції психологічні знання перетворюються в значення, тобто знання включаються у психологічну будову свідомості. У другій проєкції логізація знань у формі понять включає їх у логічну побудову мислення.

Таким чином, на основі здійсненого теоретичного аналізу можемо підсумувати, що мислення як когнітивний аспект творчої діяльності є постійним супутником та передумовою гармонійного розвитку людини впродовж усього її життя.

Отже, мислення з психологічного погляду – це одна з функцій свідомого відображення, що продукує знання, які як продукт суб’єктивної діяльності входять до її будови, змінюючи характер реалізації інших психічних функцій – внутрішнього і зовнішнього мовлення, сприймання, пам’яті, уяви, свідомості в цілому.

Опосередкована знаннями система вищих психічних функцій забезпечує оптимальні варіанти адаптації індивіда до наявних форм діяльності та спілкування. Водночас мислення саме є діяльністю і спілкуванням, процесом творення знань. Як значення, знання зумовлюють безперервні зміни форм внутрішньої, суб’єктивної діяльності і як поняття – знання стають передумовою безперервної зміни форм зовнішньої матеріальної діяльності.

Отже, психологічна структура мислення в її динамічній єдності свідомості як органічної цілісності та суперечностей між характером діяльності та її природними передумовами має бути у формі внутрішніх суперечностей самої діяльності. Психологічна теорія діяльності ізоморфних інтелектуальних та предметних структур дає можливість побудови психологічної структури мислення у вигляді проєкцій динамічної системи відношень, які пов’язують різноманітні рівні та способи організації діяльності в органічну цілісність.

Література:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М., 1934. – С. 45–60
2. Загальна психологія : навч. посібник / П. А. М’ясоїд. – К. : Вища школа, 2000. – С. 150–220.
3. Костюк Г. С. Мислення і його розвиток. Про психологію розуміння // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К., 1989. – С. 17–20.
4. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посібник / С. Д. Максименко. – Видання 2-ге, перероблене та доповнене. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – С. 58–72.
5. Немов Р. С. Психология / Р. С. Немов. – М., 1994. – Кн. 1. – С. 28–60.
6. Психология : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. ; за ред. Ю. Л. Трофімова. – К. : Либідь, 1999. – С. 324–390.
7. Тихомиров О. К. Психология мышления : учебное пособие / О. К. Тихомиров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 48–120.
8. Курята Ю. В. Креативне мислення як чинник соціалізації дітей молодшого шкільного віку / Ю. В. Курята // Рукопис кандидатської дисертації. – Острог, 2008. – С. 83–85.
9. Терєбілов О. Ф. Логіка математичного мислення / О. Ф. Терєбілов. – Л., 1987. – С. 29–64.